

Управленски и икономически ефекти на договорните споразумения в аграрния сектор

Ас. д-р ДАРИНА ЗАИМОВА
Тракийски университет - Стара Загора
E-mail: d_barzeva@mail.bg

Резюме: Присъединяването на България към Европейския съюз и последвалите промени в отделните сектори на икономиката ни подложи на съмнение адекватността и компетентността на действащите институции. Пазарната несигурност и несъвършенства, пропуските в законовата рамка и не на последно място корупционните практики оказват негативно влияние в един дългосрочен план, което силно засегна състоянието и развитието на аграрния сектор.

Целта на статията е да се проследи влиянието на факторите на институционалната среда при формулирането на договорните споразумения и стопанската ефективност на стопанските организации.

За постигане на посочената цел са реализирани следните задачи:

- Анализ на управленската ефективност в стопанските организации въз основа на теоретичните постановки на X-ефективността;

- Проследяване на връзката между имуществените права върху производствените ресурси и формирането на договорни отношения.

Приложените методи включват: системен подход и системен анализ; изследване и анализ на нормативни и счетоводни документи, анкетно проучване.

Ключови думи: X- ефективност, институционални споразумения, формални групи, неформални групи

Увод

Три основни аспекта могат да се обособят при разграничаването на пазарните от организационните източници на ефективност. Първият е връзката между източниците на X-ефектив-

ността и компонентите на икономическата ефективност – техническата, алокативната и капацитетната ефективност. Вторият аспект се свързва с проследяване на влиянието на пазарите и институциите върху X-ефективността на стопанските субекти. Третият аспект проследява отражението на производствените ефекти на посочените източници върху отделните компоненти на икономическата ефективност.

X-ефективност и икономии от мащаба

„В основата на икономическата дейност е концепцията за ефективността“. С това твърдение Leibenstein (1975) за първи път представя своята теоретична концепция за X-ефективността и своите аргументи за фирмената неефективност. Той се противопоставя на концепцията на Адам Смит за „невидимата ръка на пазара“, съгласно която стопанските единици успяват оптимално да разпределят своите ресурси. Дори при изпълнено условие за подходящо алокализиране производствените ресурси не винаги дейността и решенията на стопанските единици относно оползотворяването им са най-ефективно организирани. X-неефективността се определя като разлика между минималните и действителните разходи по производството или като разлика между действителния и максималния (потенциалния) краен продукт.

Като пренасяме тази теоретична постановка към състоянието на българския аграрен сектор на практика е допустимо, че ако наличните ресурси са организирани или използвани по различен начин, може да се постигне по-висок краен продукт или да се минимализират разходите за единица продукция в една стопанска организация. Теорията за X-неефективността разкрива възможности за намаляване на загубите, причинени както от техническа некомпетентия, така и от неподходящо дефинирани договорни взаимоотношения по повод формулираните задължения, права и отговорности, координация и фокус на изпълнението (Dean, Pearlman, 1998). В такъв случай отклоненията от оптималното ниво на ефективност могат да бъдат в резултат на разпределението и изпълнението на управленските функции, тъй като техният пълен потенциал не е известен. Стопанските организации не се разглеждат като функциониращи при оптимално използване на производствените ресурси, а като съществуващи

Таблица 1
Table 1

Компоненти на теорията на X-ефективността, неокласическата теория и новата институционална теория
Components of X – Efficiency Theory, Neoclassical and New Institutional Theory

Компоненти Components	Теория на X-ефективността Theory of X Efficiency	Неокласическата теория Neo classical theory	Нова институционална теория New Institutional Theory
Изследвани единици Analyzed Objects	Индивидите в организацията Individuals in organizations	Фирми и организации Firms and Organizations	Икономически организации Economic Organizations
Психологическо поведение Psychological behavior	Рационален избор Rational Choice	Институционално равновесие Institutional Equilibrium	Минимализиране на транзакционните разходи Decrease Transaction costs
Договори Contracts	Непълни Incomplete	Пълни Complete	Непълни Incomplete
Усилия Fetch	Дискретна променлива Discrete Variable	Приемат се за даденост Fact	Дискретна променлива Discrete Variable
Отношения агент – принципал Principal – Agent relation	Различни интереси Different interests	Съвпадение на интересите Common interests	Различни интереси Different interests

Източник: Преработен вариант на Leibenstein/ Source: Revised Leibenstein's model

в среда на индивидуални разнопосочни интереси и решения относно реализиране на собствен труд и усилия. Именно тук се акцентира върху проблеми в отношенията между принципал и агент, селективната рационалност, асиметричната информация.

Допълващата се същност на X-ефективността и подходът на транзакционните разходи предполагат възможност за съвместното им използване при изследване ефективността на организациите в селското стопанство. Съпоставката между теорията за X-ефективността, неокласическата теория и новата институционална теория е систематизирана в следните компоненти:

Съгласно постановките на модела на „рационалния избор“, икономическите агенти интерпретират адекватно получената външна информация, за тях е присъщ стремежът към максимизиране на благосъстоянието, а икономическият растеж се приема за неотменна черта на всяка икономическа система (Норт, 2003). Така, от една страна, индивидите в организацията сами определят поведението си, а от друга, решението им се определя от

собственият им интерес. Преследването на собствените интереси може да бъде в противоречие със задълженията им към организацията, както е и малко вероятно да изберат позиции, от които да максимизират техния принос към крайния производствен резултат.

Предвид особеностите, може да се обобщи, че на управленско ниво не винаги се полагат необходимите усилия, за да се постигне максимална продуктивност на ниво приложение на управленските решения. От тук произтичат и критиките по отношение приложението на теорията на Leibenstein при изследване на стопанските организации:

- X-ефективността допуска влиянието на индивидуални интереси и мотиви.
- Самата организация може да провокира недобросъвестното изпълнение.
- Управленските органи са крайния получател на неразпределените приходи.

Приложението и управлението на имуществените права може да бъде отправна точка при обосновка на противопоставянето на договорните споразумения спрямо едноличната собственост. От позициите на издръжката на стопанствата, в

условията на нарастваща възвращаемост от мащаба на производството им се реализират икономии. Терминът „*икономии от мащаба*” се свързва с намаляване на разходите за единица продукция при увеличаване размера на производството, при което може да се заключи, че увеличаването на производствения мащаб води до по-ниски средни издръжки (P a k a r o v a, 1998). Това предполага, че в конкурентна среда производителите ще предпочетат да произвеждат в най-ниската точка от кривата на средните разходи в дългосрочен период, т.е. минималните средни краткосрочни издръжки съвпадат с минималните дългосрочни издръжки.

Съгласно противоположната хипотеза индивидуалните земеделски производители са по-продуктивни. Подобно твърдение се свързва с използването на поземления ресурс с по-голяма интензивност (J o h n s o n e t a l., 1994) и по-малки транзакционни разходи (S c h m i t t, 1988). Икономическата обосновка в полза на тази хипотеза е *неразпределеният доход*, който включва т. нар. *имплицитни разходи* или неотчетени разходи и включват дохода за собствен труд, за собствена земя, за предприемачество и дохода за собствен капитал (Г е р г а н о в, 2001). Това разграничаване позволява земеделските производители да съпоставят *неразпределения доход* с потенциалния сбор от доходите за посочените собствени производствени ресурси.

Традиционните подходи, използвани в изследване на връзката между размер на стопанството и ефективност, търпят критики на емпирично и концептуално ниво (K i s l e v, P e t e r s o n, 1986). Икономии от мащаба се разглеждат като временно явление, наблюдавано само при специфични обстоятелства и вниманието се насочва към възможностите на управлението. Тъй като индивидуалният земеделски производител е единствения претендент за печалбата от дейността си, не съществуват мотиви за морален риск и недоброръчно отношение. Но индивидуалното стопанисване е свързано с по-високи разходи за капитал, тъй като земеделският производител не разполага с ресурсите и необходимия производствен капацитет. Същевременно стопанските организации имат по-високи разходи за мониторинг и контрол на дейността на своите служители, но са капиталово по-интензивни.

Институционални основи на договорните отношения в аграрния сектор

С договорните отношения възникват и условия за морален риск, породени от непълните права на собственост при физическото използване на актива. Имуществените права върху всички участващи в производството активи очевидно елиминират разходите, свързани с установяването на договорни отношения по повод използването и контрола върху тези активи, моралния риск и разходите по синхронизиране на дейностите. Без наличието на подобни разходи безспорно доминираща форма на собственост е едноличната. Има две причини, поради които в селското стопанство са възможни и други организационни форми. Едната от тях е възможността да се подобри производството чрез специализация на труда и използваните ресурси. Втората причина е свързана с ограниченията на наличния капитал.

Договорите и възникващите по повод на тях взаимоотношения, играят важна роля във функционирането на стопанските организации в селското стопанство. Те предполагат наличието на знания и компетенции относно формулирането и изпълнението им както от всички участници в продуктовата верига, така и от отговорните институции, определящи законовата рамка.

Най-общо формулираната цел на Регламент №952/97 е развитие на модерен и устойчив селскостопански сектор. Но конкретните стъпки към реализация на тази цел включват именно подобряване на връзките между действащите субекти в сектора, насърчаване на тяхната инициатива и участие във формирането на основните пазарни фактори, посредством по-стабилни позиции на стопанските организации.

Приетата реформа през 2003 г., формулира новата Обща селскостопанска политика като напълно ориентирана към потребителите и данъкоплатците, като се дава възможност на земеделските производители да произвеждат това, от което на практика се нуждае пазарът. За да се стимулира производството, страните членки могат да поддържат ограничена връзка между субсидия и производство.

Като първа стратегическа цел в предприемаческата програма САПАРД е формулирана: „*повишаване ефективността и качеството на земеделското производство и изграждане*

на конкурентоспособни структури в областта на преработката и маркетинга на селскостопански продукти”. Тази цел е в основата на някои от приоритетите на селскостопанската политика на България и обуслови част от мерките, за изпълнението на които, чрез инвестиционни проекти, е концентрирана помощта на ЕС по линия на Програма САПАРД.

През 2009 г., в мониторинговия доклад на Европейската комисия, страната ни получи сериозни критики, вследствие на които са замразени средствата по предсъединителните програми ФАР, ИСПА и САПАРД. Това оказва своето негативно влияние както към момента, така и спрямо бъдещото усвояване на средствата по Програмата за развитие на селските райони до 2013 г. Под съмнение са поставени компетентността и прозрачността на отговорните органи по разпределение и усвояване на европейските фондове. Тези факти налагат ревизия на ролята и функциите, които трябва да изпълняват формалните и неформалните институции както при осъществяване дейността на всяка една стопанска организация, така и за общото развитие на аграрния сектор. Институциите, като предпоставка и изискване за реализиране на Общата селскостопанска политика, са ангажирани в решаване на въпроси свързани с разпокъсаността на стопанствата в условията на концентрирани центрове на търсене,

ограничения достъп до факторните и продуктовете пазари.

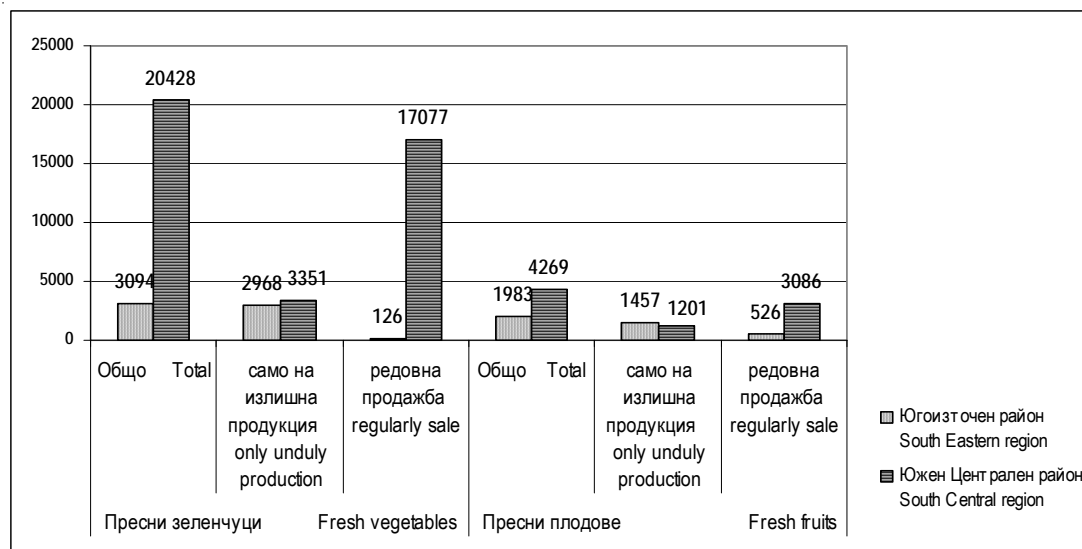
Идеята за преодоляване на посочените по-горе ограничения представляват директната цел на институционалните интервенции. Същевременно институционалната подкрепа постига и други, по-малко видими и бързи за постигане ефекти, които имат значително влияние за динамиката на промените в селскостопанския сектор.

Икономически ефекти от договорните споразумения

Статистиката в сектора посочва значителна активност на дейността в селското стопанство в Южен Централен район и в Югоизточен район. Съществува ясно изразена тенденция за намаляване броя на стопанствата, за които продажбата на готова продукция не е практика, а по-скоро е случайна възможност за реализиране на допълнителни доходи.

Тази констатация може да се определи като комерсиализиране на селскостопанското производство, тъй като продукцията им вече има търговско предназначение. Въпреки това съществува противоречие в реакцията на производителите към протичащите промени в сектора. Те реагират на промяната в пазарната цена и извършват преразпределение от количеството

Фиг. 1
Fig. 1

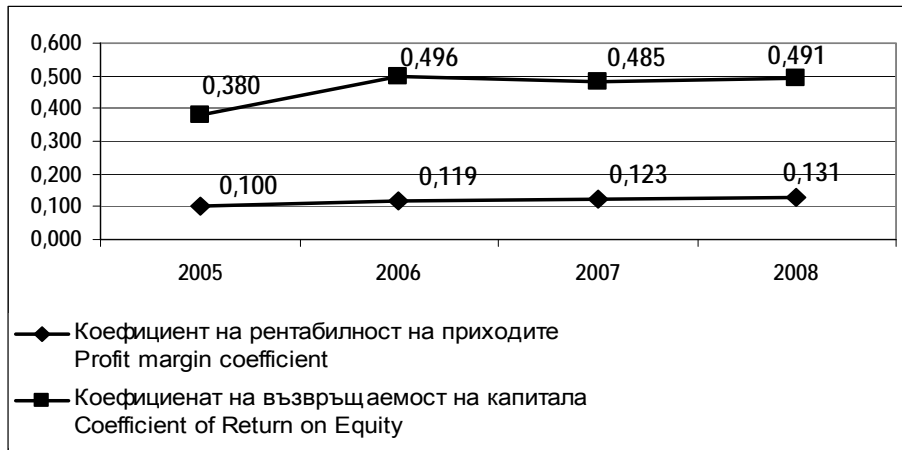
Брой на стопанствата според вида на осъществяваната продажба

Number of Farms According to the Type of Released Sale

Източник: МЗП, Дирекция „Агροстатистика”, 2008 г.

Source: Ministry of agriculture and food, Agro statistics 2008

Фиг. 2
Fig. 2

Динамика на финансовото състояние на групи производители
Dynamics of Financial State of Producers' Groups

Източник: Собствени изследвания/ Source: Own calculations

продукция, предназначено за собствени нужди, към количеството продукция за пазара. От друга страна, липсва инициатива за промяна във възприетото поведение и осигуряване на стабилност в дългосрочен аспект. Организираността на земеделските производители към момента е слаба.

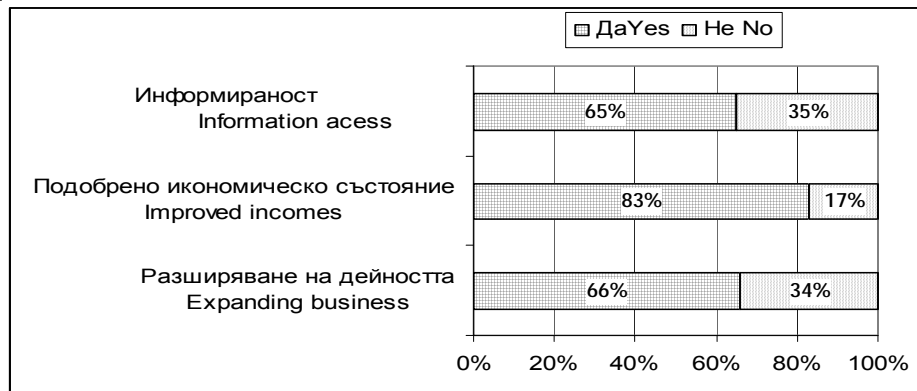
Обобщените финансови резултати на анализирани организации на производители регистрирани в Централен и Югоизточен райони на планиране, показват динамиката и увеличаване на рентабилността на стопанската им дейност.

Планирането на дейността се извършва дългосрочно и включва нарастване обема на продажбите и на относителния пазарен дял. Стабилизиран се позициите при договоряне на продукцията. От икономическа гледна точка,

основен интерес за производителите и съответно за търгуващите с тях фирми е пазарната цена на продукцията. В определянето на цената, по която ще се реализира произведения краен продукт се съдържа и отговора на въпроса, доколко е печеливша стопанската дейност и доколко е реално да се фиксира по-високо ниво на печалба. В този смисъл се търсят и възможности за приспособяване на производствените обеми към пазарното търсене, както и намаляване на разходите и себестойността на продукцията.

Информираността и разширяването на компетенциите на земеделските производители имат своя положителен резултат отразен в оценката им относно техните възможности за развитие и икономически статус. За това свидетелства и анкетно проучване на произво-

Фиг. 3
Fig. 3

Резултати от анкетно проучване/ Inquiry Results

Източник: Собствени изследвания/ Source: Own calculations

дители, членуващи в организации.

Наред с ползите от членството в организации са възможни конфликти свързани с недобросъвестно отношение от страна на отделните членове при изпълнение на техните задължения, както и от страна на наетия административен персонал. Това затруднява формирането на лоялно отношение и съпричастност при управление на организацията. Затруднява се идентифицирането на производителите с идеите и интересите на организацията. Съществува и нежелание за компромиси от тяхна страна с личните им интереси.

Изводи и препоръки

Пазарите на селскостопанска продукция изискват ясна институционална и физическа инфраструктура за да могат стопанските структури да организират своята дейност конкурентно и ефективно. Законовата рамка им дава сигурност при упражняване на имуществените права и възможност за планиране на дългосрочни инвестиции. В рамките на самите организации, степента на компромис между индивидуалните и организационните интереси е свързана с индивидуалните характеристики и избора на рационално поведение. Сигурност за това дават възприетите договорни реквизити, които не могат да влизат в противоречие с институционалната рамка и точно регламентират характера на последстващите взаимоотношения и очаквани резултати.

ЛИТЕРАТУРА

1. Герганов, Г.(2001). За същността и понятията, използвани при оценяване дейността на селскостопанските производители. - Икономика и управление на селското стопанство, № 6, стр.15-21.
2. Ракарова, С. (1998). Икономикс, второ издание, Тракия-М, стр.83-115.
3. Норт, Д. (2003). Приносът на неонституционализма за разбирането на икономиките в преход. - Икономика, № 3, с. 91.
4. Годишен Аграрен доклад за изпълнението на Програма САПАРД в Република България, 2007, стр.90-92.

5. Dean, J.W.; M. Perlman (1998). Harvey Leibenstein as a Pioneer of our Time. Journal of the Royal Economic Society 108, Nr. 446: стр.132-152.
6. Johnson, R.; A. Bouzaher, A. Carriquiry, H. Jensen, P.G.Lakshminarayan (1994). Production Efficiency and Agricultural Reform in Ukraine. American Journal of Agricultural Economics 76: 629-635.
7. Kislev, P., W. Peterson (1986). Economies of Scale in Agriculture: A Survey of the Evidence. Discussion Paper, Department of Agriculture and Applied Economics, University of Minnesota.
8. Leibenstein, H.(1975). Aspects of the X-Efficiency Theory of the Firm. Bell Journal of Economics 6: 583.
9. Schmitt, G.(1988). Wie optimal ist eigentlich die „optimale“ Betriebsgröße in der Landwirtschaft. Agrarwirtschaft 37: 234-245.

Management and Economic Effects from Contract Arrangements in the Agrarian Sector

D. ZAIMOVA

Tracian University - Stara Zagora

(Summary)

Bulgaria's accession to the European Union and the following changes in different economic sectors has questioned adequacy and competence of the functioning institutions. Market instability and imperfection, lapses in legislative frame and corruption have negative impact for long-term period, which has affected state and development of agrarian sector.

The present paper is aimed at examining the influence of the factors of the institutional environment over contracts and efficiency of economic organizations.

The following tasks have been performed in order to achieve the formulated aim:

- X-Efficiency analysis of management efficiency in economic organizations;
- Analysis of relation between property rights and contracts.

The used methods include: systematic approach and analysis; analysis of legislative and accounting records, inquiry.

Key words: X-Efficiency, institutional arrangements, formal groups, informal groups

Статията е постъпила в редакцията на 9.02.2010 г.